

ALQOV BIRLIKLARINING O‘ZBEK VA INGLIZ LINGVOMADANIYATLARIDAGI LAKUNAR XUSUSIYATLARI

Qurbanbayeva Nilufar Ilxamovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti o‘qituvchisi,
mustaqil izlanuvchi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21884727>

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘zbek tilidagi alqov birliklari - olqish, duo va tilaklarning ingliz lingvomadaniyatidagi muqobillari qiyosiy tahlil qilinadi. Alqov makrotizimini tashkil etuvchi birliklarning ekvivalentlik va lakunarlik darajalari aniqlanib, baraka, rizq, qut kabi madaniy kodlarning tarjimada bo‘shliq hosil qilish sabablari lingvokulturologik nuqtai nazardan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: alqov, olqish, duo, tilak, lakuna, ekvivalentlik, lingvomadaniyat, madaniy kod, nutqiy akt.

Аннотация. В данных тезисах проводится сопоставительный анализ узбекских благопожелательных единиц - олқиш, дуо и тилак - и их эквивалентов в английской лингвокультуре. Определяются степени эквивалентности и лакунарности единиц, образующих макросистему благопожеланий, а также раскрываются лингвокультурологические причины возникновения лакун при передаче культурных кодов барака, ризк, кут.

Ключевые слова: благопожелание, благословение, молитва, пожелание, лакуна, эквивалентность, лингвокультура, культурный код, речевой акт.

Abstract. This paper presents a comparative analysis of Uzbek blessing units - olqish, duo and tilak - and their equivalents in English linguoculture. The degrees of equivalence and lacunarity of the units forming the blessing macrosystem are identified, and the linguocultural reasons for the emergence of lacunae in rendering the cultural codes baraka, rizq and qut are revealed.

Key words: blessing, benediction, prayer, good wish, lacuna, equivalence, linguoculture, cultural code, speech act.

Har bir xalqning tili uning ma’naviy olamini, dunyoni idrok etish tarzini va qadriyatlar tizimini o‘zida aks ettiruvchi ko‘zgudir. Ayniqsa, ezgu niyat va xayrixohlikni ifodalovchi nutqiy birliklar - alqovlar milliy mentalitetning eng yorqin namoyon bo‘lish shakllaridan biri sanaladi. O‘zbek lingvomadaniyatida alqov tushunchasi ostida biz olqish, duo va tilak birliklarini yaxlit makrotizim sifatida birlashtiramiz. Ushbu uchlik yagona illokutiv maqsad - tinglovchiga ezgulik tilash bilan bog‘langan bo‘lsa-da, ularning har biri o‘ziga xos pragmatik, uslubiy va lingvokulturologik xususiyatlarga ega.

Nutqiy aktlar nazariyasi doirasida alqovlar xulq-atvoriy (J. Ostin tasnifiga ko‘ra “behabitive”) yoki ifodaviy (J. Serl tasnifiga ko‘ra “expressive”) aktlar sirasiga kiritiladi. J. Ostin nutqning ijtimoiy xulq-atvor bilan bog‘liq shakllarini alohida guruhga ajratar ekan, tabrik, minnatdorchilik va xayrixohlik ifodalarini shu qatorga qo‘shadi [5. 1962:B.83]. J. Serl esa so‘zlovchining ruhiy holatini ifodalovchi aktlarni ekspressivlar deb nomlaydi [8. 1969:B.67]. Biroq alqov birliklari sof ekspressivlikdan tashqari, adresatning kelajagiga ta’sir etish niyatini ham o‘z ichiga olishi bilan ajralib turadi: olqish va duoda so‘zning magik kuchiga ishonch, ya’ni verbal harakat orqali voqelikni o‘zgartirish mumkinligi haqidagi arxaik tasavvur saqlanib qolgan.

O‘zbek folklorshunosligida olqish janri maxsus tadqiq etilgan bo‘lib, uning qarg‘ish bilan binar oppozitsiya hosil qilishi, marosim folklori bilan uzviy bog‘liqligi ko‘rsatib berilgan [2. 1994: B.12]. Ammo olqish, duo va tilakning yaxlit alqov makrotizimi sifatida, qiyosiy lingvokulturologiya nuqtai nazaridan o‘rganilishi hozirgi o‘zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bizning kuzatishlarimizga ko‘ra, uchlik a’zolari quyidagicha farqlanadi: olqish - folklor an’anasiga tayanuvchi, ko‘pincha ritmik-sintaktik qoliplarga ega arxaik birlik (umringdan baraka top, ilohim baxting ochilsin); duo - diniy-ma’naviy komponent ustuvor bo‘lgan, Yaratganga murojaat ma’nosi saqlangan birlik (Alloh o‘z panohida asrasin); tilak - dunyoviydashgan, zamonaviy muloqotda faol qo‘llanuvchi neytral birlik (omad tilayman, ishlaringizga rivoj). Ingliz tilida “God bless you”, “bless your heart”, “best wishes”, “good luck”, “congratulations” kabi ifodalar alqov funksiyasini bajaradi. Biroq ularning aksariyati diniy-magik komponentini yo‘qotib, etiket formulasiga aylangan. Masalan, aksa urgan kishiga aytiladigan “bless you” iborasi hozirgi ingliz nutqida avtomatlashgan reaksiya bo‘lib, so‘zlovchi uning dastlabki diniy mazmunini deyarli anglamaydi.

A. Vejbitskaya ta’kidlaganidek, har bir madaniyatning kommunikativ ssenariylarini universal semantik metatil vositasida tavsiflash madaniyatlararo farqlarni obyektiv aniqlash imkonini beradi [9. 1991: B.25]. Ushbu yondashuvni alqov birliklariga tatbiq etsak, o’zbek olqishlarining semantik strukturasida “men senga yaxshilik bo’lishini xohlayman + men buni Yaratgandan so’rayman + so’zim ijobat bo’lishiga ishonaman” komponentlari mavjudligi, ingliz muqobillarida esa uchinchi komponent - so’zning ijobat kuchiga ishonch - ko’p hollarda so’nganligi ma’lum bo’ladi.

Lakunarlik nazariyasi nuqtai nazaridan alqov birliklarini uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh - to’liq yoki qisman ekvivalentlikka ega birliklar: yo’l bo’lsin ma’nosidagi safar oldi tilaklari (oq yo’l - have a safe trip, bon voyage), tug’ilgan kun tabriklari (tug’ilgan kunning muborak - happy birthday) kabi universal kommunikativ vaziyatlarga xos alqovlar. Ikkinchi guruh - qisman lakunar birliklar: ularning denotativ mazmuni tarjima qilinsa-da, konnotativ-madaniy yuklamasi yo’qoladi. Masalan, qo’ling dard ko’rmasin olqishi taomdan so’ng aytilib, mehnat va muruvvatni ulug’lash ma’nosi bilan boyitilgan; uning inglizcha muqobili thank you, it was delicious faqat minnatdorchilikni ifodalaydi, xolos. Uchinchi guruh - mutlaq lakunalar: baraka, rizq, qut, oq kabi madaniy kodlar asosiga qurilgan alqovlar (barakasini bersin, rizqing ulug’ bo’lsin, oq fotiha, qutlug’ bo’lsin). Bu birliklar ingliz lingvomadaniyatida na leksik, na konseptual muqobilga ega.

Baraka konsepti alohida e’tiborga molik. U moddiy va ma’naviy ne’matning ilohiy manbadan kelib, miqdoran emas, sifatan ko’payishini anglatadi. Barakali ro’zg’or - bu boy ro’zg’or emas, balki ozida qanoat, farovonlik va xotirjamlik mavjud ro’zg’ordir. Ingliz tilidagi abundance, prosperity, blessing leksemalari bu mazmunni faqat qisman qoplaydi, chunki ularda “ilohiy manba + sifat ustuvorligi + qanoat” semalari yaxlit holda mavjud emas. Shu bois barakasini bersin alqovi tarjimada muqarrar ravishda semantik yo’qotishga uchraydi. Xuddi shunday, rizq konsepti “har bir jonzotga azaldan belgilab qo’yilgan nasiba” ma’nosini tashiydi va uning zamirida taqdir falsafasi yotadi - bu mazmun ingliz lingvomadaniyati uchun konseptual lakuna hisoblanadi.

Alqovlarning badiiy matndagi voqelanishi ham qiyosiy tahlil uchun boy material beradi. O’tkir Hoshimov asarlarida ona tilidan chiqqan olqishlar personaj nutqining eng ta’sirchan unsuri sifatida namoyon bo’ladi: ularda oq sifatlovchisi (oq yuvib, oq tarasin; oq sut bergan ona) poklik, halollik va rozilik kodlarini birlashtiradi. Bunday birliklarni ingliz tiliga o’girishda tarjimon yo tavsifiy tarjimaga, yo funksional almashtirishga murojaat qilishga majbur bo’ladi, natijada matnning milliy-madaniy bo’yog’i xiralashadi. Bu holat V. Maslova ta’kidlagan qoidani tasdiqlaydi: til birliklarining madaniy semantikasi ayni shu madaniyat sohiblari uchun tabiiy, boshqa madaniyat vakillari uchun esa maxsus sharhtalab bo’ladi [3. 2001: B.35].

Alqov birliklarining pragmatik jihatida xushmuomalalik nazariyasi bilan ham chambarchas bog’liq. P. Braun va S. Levinson konsepsiyasiga ko’ra, adresatning ijobiy yuzini qo’llab-quvvatlovchi strategiyalar sirasiga xayrixohlik ifodalari ham kiradi [6. 1987: B.101]. O’zbek muloqot madaniyatida alqovlar ana shunday ijobiy xushmuomalalik strategiyasining markaziy vositasi bo’lib, ularning qo’llanish chastotasi ingliz muloqotidagidan sezilarli yuqori. Kuzatishlarimiz shuni ko’rsatadiki, o’zbek nutqida alqov kundalik muloqotning deyarli barcha vaziyatlarida - savdo-sotiqda, mehmondorchilikda, xayrlashuvda, hatto begonalar bilan muloqotda ham faol ishlatiladi. Ingliz muloqotida esa xayrixohlik ko’proq konvensional etiket formulalari orqali, hissiy-ekspressiv bo’yoqsiz ifodalanadi. Ushbu tafovut ikki lingvomadaniyatning kollektivistik va individualistik xarakteri bilan izohlanadi [4. 2008: B.212].

Alqov birliklarining situativ tasnifi ham lakunarlik darajasini aniqlashda muhim mezon bo’lib xizmat qiladi. To’y marosimi bilan bog’liq alqovlar (qo’sha qaringlar, baxtli bo’linglar, to’ylar muborak) o’zbek lingvomadaniyatida boy sinonimik qatorni tashkil etsa, ingliz tilida bu vaziyat asosan congratulations va wishing you a lifetime of happiness kabi cheklangan formulalar bilan qoplanadi. Qo’sha qaringlar alqovi zamiridagi “umr yo’ldoshi bilan birga qarish - oliy baxt” konsepti ingliz muqobillarida verballashmagan. Motam vaziyatidagi alqovlar qiyosida ham chuqur tafovut kuzatiladi: o’zbek tilida marhumga qarata (joylari jannatda bo’lsin, nurda yotsin) va musibat egalari qaratib (bardam bo’ling, oxiri baxayr bo’lsin) aytiladigan birliklar farqlansa, ingliz muloqotida asosiy urg’u hamdardlik ifodasiga (my condolences, sorry for your loss) tushadi, ya’ni illokutiv maqsadning o’zi boshqacha taqsimlangan. Farzand tug’ilishi bilan bog’liq alqovlarda esa (ilohim uzoq umr bersin, katta bo’lsin, oq yuvib, oq tarasin) umr madaniy kodi markaziy o’rin tutadi.

G’afur G’ulom nasrida alqov va uning binar oppozitsiyasi bo’lgan qarg’ish birliklari xalq nutqining jonli manzarasini yaratish vositasi sifatida qo’llanadi. “Shum bola” qissasidagi personajlar nutqida olqishlar ijtimoiy munosabatlar ko’rsatkichi - yosh, mavqe va samimiyat darajasining markeri vazifasini bajaradi.

Bunday matnlarni qiyosiy tahlil manbai sifatida tanlash tasodifiy emas: badiiy diskurs alqovlarning tabiiy pragmatik muhitini, ya'ni real muloqot vaziyatiga maksimal yaqin kontekstni taqdim etadi. Lingvokulturologik tahlilda V. Karasik taklif etgan qadriyat, tushuncha va obraz komponentlarini yaxlit o'rganish tamoyili [1. 2002: B.118] alqov konseptlarining ichki tuzilishini ochishga xizmat qiladi: masalan, qut konsepti obraz komponentida “uy-ro‘zg‘orga kirib keluvchi ne‘mat”, tushuncha komponentida “baxt-saodat, davlat”, qadriyat komponentida esa “ilohiy marhamatning moddiy timsoli” sifatida gavdalanadi. Biz avvalgi tadqiqotimizda duo, istak va tilaklarning kontekstual qo‘llanilishi hamda diskursiv xususiyatlarini tahlil etib, ularning muloqot vaziyatiga bog‘liq ravishda semantik-pragmatik modifikatsiyaga uchrashini ko‘rsatgan edik [7. 2025: B.312]. Mazkur tezisda ilgari surilayotgan lakunarlik tasnifi o‘sha kuzatishlarning mantiqiy davomi bo‘lib, alqov makrotizimini qiyosiy aspektda yaxlit tavsiflash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek va ingliz lingvomadaniyatlarida alqov birliklari asimmetrik munosabatda bo‘lib, bu asimmetriya uch omil bilan belgilanadi: birinchidan, o‘zbek alqovlarida diniy-magik komponentning faol saqlanganligi va ingliz muqobillarida uning desemantizatsiyasi; ikkinchidan, baraka, rizq, qut, oq kabi madaniy kodlarning ingliz konseptosferasida mutlaq lakuna ekanligi; uchinchidan, ikki muloqot madaniyatida xushmuomalalik strategiyalarining turlicha taqsimlanganligi. Alqov birliklarining lakunar xususiyatlarini aniqlash nafaqat qiyosiy tilshunoslik, balki tarjimashunoslik, lingvomadaniyatshunoslik va lingvodidaktika uchun ham muhim nazariy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
2. Қучқоров Т. Ўзбек фольклорида олқиш ва қарғишлар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 25 б.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 300 б.
5. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 166 p.
6. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
7. Ilxamovna Q. N. Duo, istak va tilaklarning kontekstual qo‘llanilishi va diskursiv xususiyatlari //Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalar. – 2025. – T. 1. – №. 7. – С. 238-240.
8. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
9. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1991. – 502 p.